

EESTI JA TEISTE BALTI RIIKIDE 1930. AASTATE VÄLISPOLIITIKA KODU- JA VÄLISMAA KIRJANDUSES

Magnus ILMJÄRV

Ajaloo Instituut. Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti

Artiklis on püütud analüüsida Eesti, Läti ja Leedu 1930. aastate välispoliitika kajastamist läänes ilmunud teaduslikes töedes, Nõukogude perioodil avaldatud kirjutistes, pagulaskirjanduses ja lõpuks pagulaspoliitikute omavahelises kirjavahetuses. Läänes avaldatud uurimuste puudused tulenevad sellest, et sealsetel ajaloolastel ei olnud võimalust kasutada Nõukogude Liidu arhiive. Nõukogude autorite kirjutiste ja pagulaskirjanduse võrdlemisel torkab silma asjaolu, et mõlema rühma autorite töedes oli oluline osa poliitikal ja ideoloogial. Pagulaspoliitikute omavahelises kirjavahetuses seevastu käsitleti mitmeid Balti riikide välis- ja sisepoliitikat puudutavaid küsimusi avameelselt.

Kahe maailmasõja vahelise perioodi ajalugu on Lääne-Euroopas ning meie lähinaabrite soomlaste ja rootslaste juures üldjoontes ammendatud. Selle ajajärgu uurimise tippaeg langes 1960. ja 1970. aastatesse. Ida-Euroopas, sealhulgas Balti riikides on seis teistsugune. Rohkem kui pool sajandit nõukogude võimu on loonud olukorra, kus Balti riikide sõdadevahelist välis- ja sisepoliitikat käsitlevad uurimused, milles leiaks kasutamist nii lääne kui ka ida arhiivide materjal, on veel kirjutamata. Praeguses artiklis on vaadeldud Eesti ja teiste Balti riikide 1930. aastate välispoliitika kajastumist kolme liiki allikais: läänes arhiivimaterjali põhjal kirjutatud uurimustes, nõukogude ajal välja antud töedes ja paguluses ilmunud kirjanduses. Võrdluseks on toodud pagulaspoliitikute omavahelises kirjavahetuses välja öeldud mõtteid. Loetletud ei ole kõiki käsitletaval teemal kirjutatud töid, rohkem on püütud üldistada. Siin esitatud arvamus pole kindlasti lõplik sõna. Käsitlust väärib ka nn. *perestroika* ja taasiseseisvumise järel nimetatud aastate kohta ilmunud kirjandus. Kuid viimase puhul on järeltõttu teha ja hinnanguid anda ajadistantsi lühiduse tõttu veel vara ehk teiste sõnadega: oleme pildistatavale liiga lähedal – kaamera ei suuda haarata objekti.

LÄÄNES ILMUNUD TEADUSLIKUD TÖÖD

Enamikus läänes ilmunud töödes käsitletakse Balti riike geopoliitilist aspekti aluseks võttes suurpoliitika objektidena. Neid vaadeldakse suurriikide mängukannidena, etturitena, kes sattusid suurriikide välispoliitilistesse kombinatsioonidesse ja kes suures poliitikamängus suurriikidele kasulikel eesmärkidel ohverdati. Iseseisvuse kadumise põhjust nähakse ainult selles. Balti riikide enda sise- ja majanduspoliitikat peetakse sündmuste väheoluliseks teguriks. Seejuures korratakse mitmeid legende ja memuaarteostes esinevaid valesid. Siinkohal võiks nimetada Boris Meissneri ja Albert Tarulise uurimusi.¹ Meissner vaatles üksikasjalikult neid argumente, millega Nõukogude valitsus püüdis õigustada Balti riikide annekteerimist. Ta näitas ilmekalt, kuidas Nõukogude Liit rikkus Balti rahvaste enesemääramisõigust. Balti riikide juhtide endi välis- ja sisepoliitilistel vigadel polnud Meissneri arvates mingit rolli. Iseseisvuse kaotamine oli saatuse poolt ette määratud. Käsitluste lähtekohaks on tahtmatult olnud geopoliitika, mis haarab endasse geograafia, poliitika ja ajaloo. See tähendab, et teatud territooriumide saatust ja tulevikku ei saa eraldada geograafiast, poliitikast ja ajaloost. Niisuguse seisukoha järgi võib pidada Balti riikide iseseisvuse sündi imeks ja selle kadumist täiesti loomulikuks nähtuseks.

Teise rühma töödes nähakse Balti riike kui ajaloo subjekte, kes oma huvivid silmas pidades püüdsid kokku sobida Euroopa suurpoliitikas toimuvate muutustega. Sellise arusaama järgi otsustasid riigijuhtide ja poliitikute tahe, tegevus ja vead ning sise- ja majanduspoliitika. Leitakse, et kolm riiki koos olid piisavalt suured, et avaldada mõju sündmuste käigule. Ühtaegu arvestatakse geopoliitilise aspekti mõju Balti riikide välispoliitikale. Ei saa eitada, et Balti riikide iseseisvuse sünni juures oli oluline suurpoliitiline konstellatsioon, kuid sellele lisandus subjektiivse tegurina tahe saada iseseisvaks, ja iseseisvus sündis. Iseseisvuse kadumise juures oli taas oluline suurpoliitiline muutus, kuid sellega ei kaasnenud subjektiivse tegurina tahteavaldust jääda iseseisvaks. Läänes ilmunud uurimustest, kus käsitletakse Balti riike ajaloo objektidena, tuleb nimetada 1977. aastal Soomes ilmunud Seppo Myllyniemi monograafiat "Baltian kriisi 1938–1941" ja 1984. aastal Stockholmis välja antud Edgar Andersoni mahukat uurimust "Latvijas Vēsture. Ārpolitika II", samuti John Hideni, Patric Salmoni ja David M. Crowe' töid.² Endise Nõukogude Liidu arhiivid olid lääne uurijatele suletud. Sellest tulenevad nende tööde olulised puudused, nagu sageli täiesti hüpotee-

¹ Näit. **Meissner, B.** Die Sowjetunion, die Baltischen Staaten und das Völkerrecht. Köln, 1956; **Tarulis, A. N.** Soviet Policy Toward Baltic States 1918–1940. Indiana, 1959.

² **Hiden, J., Salmon, P.** The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. Revised edition. London; New York, 1995; **Crowe, D. M.** Great Britain and the Baltic States 1938–1939. – Rmt.: The Baltic States in Peace and War 1917–1945. Toim. V. S. Vardys, R. J. Misiunas. The Pennsylvania State University, 1978; **Crowe, D. M.** The Baltic States and the Great Powers. Foreign Relations 1938–1940. Oxford, 1993.

tilised järeldused. Alles viimastel aastatel on ilmunud käsitlusi, kus on kasutatud ka ida arhiivide materjali.

NÕUKOGUDE AJASTU TÖÖD

Ajal, mil Balti riigid kuulusid Nõukogude Liidu koosseisu, oli käsitletav teema ala, millesse aus ja erapooletu suhtumine polnud võimalik. Nõukogude propaganda teenistuses olev ajalooteadus tegeles peamiselt töölis- ja revolutsioonilist liikumist puudutavate küsimustega. Nendest lähtuti ka välispoliitika puhul. Ehkki nõukogude ajalooteadus kuulutas geopoliitika reaktsiooniliseks pseudoteaduslikuks teooriaks, oli see ka nõukogude autorite lähtealus. Baltikumi minevik ja olevik olid seotud Venemaa ja Nõukogude Liiduga, samuti tulevik väideti olevat Nõukogude Liiduga lahutamatult seotud. Mitmetest olulistest sündmustest, mille käsitlemine võinuks kahjustada Nõukogude Liidu mainet, vaikiti hoopis. Nõukogude välispoliitikat näidati äärmiselt positiivses valguses ja Balti riikide 1930. aastate välispoliitikat reaktsiooniliseks. Kõigi kolme Balti riigi välispoliitika eesmärgiks peeti Nõukogude-vastaste intriigide punumist või koguni agressiooni ettevalmistamist. Balti riikides kehtinud autoritaarset režiimi nimetati fašistlikuks ja riigijuhte süüdistati selles, et nad ei tuginenud Nõukogude Liidu rahuarmastavale välispoliitikale. Viimane süüdistus oli absurdne. Tegelikult jäi Nõukogude Liidu välispoliitika esmaeesmärgiks ka pärast Rapallo ajastu lõppu koostöö Saksamaaga. Nõukogude esindajate enne Molotovi-Ribbentropi lepingut tehtud avaldused välis- või kaitsepoliitilise koostöö kohta Balti riikidega olid Berliinile edasirääkimiseks mõeldud bluff. Niipea kui mõni Balti riikide esindaja esitas konkreetseid küsimusi, kuidas koostöö peaks välja nägema, anti välisasjade rahvakomissariaadist käsk jutuajamised sel teemal lõpetada. Koostöö pakkumine Balti riikidele oli üks osa suurejoonelisest välispoliitilisest mängust nimega "Idapakt" ja silmategemine lääne demokraatiatele näitamaks Berliinile, et Saksa-Nõukogude koostööle leidub alternatiiv.

Kõigis nõukogude autorite töödes tsiteeriti nn. marksismi-leninismi klassikuid ja Nõukogude riigijuhte, kelle töödel ja seisukohavõttudel polnud Balti riikide välis- ja sisepoliitikaga midagi tegemist. Siht oli tõestada, et Balti riikide annekteerimine 1940. aastal tulenes sisemisest arengust ja toimus töötava rahva tahteavalduse põhjal. Anneksiooni õigustamist alustati nn. töörahva kommuuni väljakuulutamisest. Väideti, et 1940. aasta sündmustega pandi maksma ajalooline õiglus, mis lakkas olemast Inglise, Prantsuse ja Ameerika imperialistide poolt 1919. aastal toimepandud interventsiooni tagajärjel. See oli nn. revolutsiooni-teooria, mis oli oma olemuselt üsna primitiivne. Deklareeriti lihtsalt, et mälestus vaevalt kuu aega kestnud töörahva kommuunist jättis kustumatu jälje töötava rahva mällu ning võimsa Nõukogude Liidu olemasolu, tema pidev tugevnemine ja sotsialistliku ülesehitustöö edusammud avaldasid suurt revolutsioneerivat

mõju maailma rahvaste saatuse kujunemisele ja võitlusele rõhujate vastu. 21. juunil 1940 pühkis Eesti töötav rahvas riigitüürilt minema fašismimeelse kodanliku kliki ja aitas võimule rahvavalitsuse.³ Tõsi, ajastu olemust ja iseloomu silmas pidades oleks asjatu tagantjärele soovida näiteks Molotovi–Ribbentropi lepingu salajase lisaprotokollil mainimist. Samuti seda, et 1940. aasta sündmuste puhul oleks räägitud Nõukogude Liidu emissaride Ždanovi, Võišinski ja Dekanozovi erilisest rollist. On teada, et Nõukogude Liidus valitses totaalne tsensuur. Muidugi võib väita, et olnuks parem, kui kogu nõukogude perioodi vältel poleks ilmunud ühtki kirjutist siin vaadeldavalt alalt. Ent oletatavasti tekitas iga töö, kaasa arvatud kõige küünilisem, soovitud hoopis vastupidise reaktsiooni, süvendas veelgi lugejate enamikus vaenulikku suhtumist nõukogude režiimi, kutsus mõtlema ja hoidis ülal huvi 22 aastat kestnud iseseisvuse vastu. Kuid ei saa ütelda, et kõik väidetud oli täielik vale. Saksa orientatsioon Eesti välispoliitikas ja pärast Müncheni sobingut ka Läti ja Leedu välispoliitikas oli olemas, korrupsioon oli olemas, lõhe sisepoliitikas – autoritaarse režiimi ja rahva vahel – oli samuti olemas. Sellele juhtisid tähelepanu ka mitmed läänes ilmunud teaduslike tööde autorid.⁴

Nõukogude ajal kirjutatud "uurimused" Balti riikide välispoliitika kohta on kahte liiki: stalinismist mõjutatud tööd ja nõukogude süsteemi liberaliseerumise ajastu omad. Rühmitamine on mõistagi tinglik. Ka süsteemi liberaliseerumise ajal ilmus stalinistlikke ja sisult primitiivseid töid. Esimesse rühma võib lülitada 1950. aastate lõpul ja 1960. aastate keskpaigas kirjutatu. Selles leidub ohtrasti tahtlikke valesid, väljamõeldisi ja sõimu. Viidatud on allikatele, mida ei õnnestu leida. Läänes ilmunud memuaarid ja uurimused kuulutatakse võltsinguteks ja nende autorid reaktsioonilisteks ajaloolasteks, ajaloo võltsijateks või hoopis reeturiteks. Selliste "uurimustena" nimetatagu Madis Pesti ja Algu Raadiku töid.⁵ Tartu ülikooli kauaaegse prorektori Ilo Sildmäe 1953. aastal Tallinnas ilmunud teos kandis äärmiselt küünilist pealkirja "Fašistlik Eesti kodanlus imperialistliku agressiooni teenistuses Nõukogude-vastase sõja ettevalmistamisel 1934–1940". Lätlastest on sama laadi käsitlusi avaldanud A. Drizul ja leedulastest Kostas Navickas.⁶

³ Saat, J. Nõukogude võim Eestis. Oktoober 1917–märts 1918. Tallinn, 1975, 463; vt. ka Revolutsioonist revolutsioonini. 1905–1940. Toim.-koll. H. Arumäe, J. Kahk, A. Panksejev, K. Siilivask. Tallinn, 1975.

⁴ Vt. näit. Parming, T. Vabariigi juhtkond riigikriisi vahendajana. – Rmt.: Metroo teine raamat. Stockholm, 1979, 91–103.

⁵ Pesti, M. Rahvulik reetmine "rahvusluse" sildi all. Kodanliku Eesti välispoliitika aastatel 1934–1940. Tallinn, 1960; Raadik, A. Kodanliku Eesti sõltumusest imperialistlikest suurriikidest. Tallinn, 1957.

⁶ Дризул А. А. Латвия под игом фашизма. Рига, 1960; Navickas, K. TSRS vaidmuo, ginant Lietuva nuo imperialistines agresijos 1920–1940. Vilnius, 1966; Navickas, K. The Struggle of the Lithuanian People for Statehood. Vilnius, 1971.

Teise rühma tööd on ilmunud 1970. ja 1980. aastatel (kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni) ja nende käsitlusviis on veidi ratsionaalsem. Mõned neist on tõlgitud ka inglise keelde. Balti riike ei süüdistata enam Nõukogude-vastase agressiooni ettevalmistamises, neist räägitakse nüüd kui agressori platsdarmist. Sisepoliitika puhul kirjutatakse fašistlike meetodite rakendamisest ehk fašismi mingist leebemast erivormist. Eesmärgiks oli leida ajalooline põhjendus Nõukogude Liidu territooriaalsele terviklikkusele. Ka neid kirjutisi iseloomustab faktide mahasalgamine ja nõrk allikabaas. Näiteks toodagu Paul Vihalema "Eesti kodanluse üleminek Saksa fašismi teenistusse" (Tallinn, 1971) ja Heino Arumäe "At the Crossroads. The Foreign Policy of the Republic of Estonia in 1933–1939" (Tallinn, 1983). Arumäe on küllap sihilikult hoidunud käsitlemast Molotovi–Ribbentropi lepingu, nn. vastastikuse abistamise lepingu sõlmimist ja 1940. aastaga seotud sündmusi. 1939. ja 1940. aastal toimunut ning sellele järgnenud sovetiseerimist vaatleb Villem Raua varjunime all ilmunud "Developments in Estonia 1939–1941" (Tallinn, 1979), mis oli mõeldud eeskätt levitamiseks läänes. 1940. aasta sündmusi näitab Raud kui ainult sisemise arengu tulemust. Ka tänane õiguskantsler Eerik-Juhan Truuväli on avaldanud arvukalt artikleid 1940. aasta kohta.⁷ Neis on autor püüdnud tõestada, et Eesti NSV loomine toimus igati seaduslikult. Läti ja leedu autoritest tuleks nimetada Vilnis Sīpolsit ja Robertas Žiugždat.⁸

PAGULASTE SEISUKOHTI KAJASTAVAD TRÜKISED

Lähiminevikust huvitatud avalikkusel on olnud võimalus tutvuda suure hulga Balti pagulaste memuaaride ja artiklitega. Teaduslikul tasemel töid suutsid produtseerida vähesed pagulased, lätlased ja leedulased olid seejuures eestlastest edukamad. Eestlasest autoritest, kes käsitlesid küsimust teaduslikult ja mõnel juhul ka kriitiliselt, võiks nimetada vaid Eevald Uustalut, Esmo Ridalat ja Tõnu Parmingut (kõigilt üksikud artiklid).⁹

⁷ **Truuväli, E.** Nõukogude Eesti esimese põhiseaduse vastuvõtmisest 1940. a. – Õhtuleht, 1980, 25. aug.; **Truuväli, E.** Nõukogude Eesti riikliku korralduse ajaloost. – ENSV TA Toim. Ühisk., 1982, 31, 349–365; **Truuväli, E.** Nõukogude Liidu moodustamine ja Eesti NSV vennasrahvaste peres. – Nõukogude Kool, 1982, 11, 7–11.

⁸ **Сиполс В.** Тайная дипломатия. Буржуазная Латвия в антисоветских планах империалистических держав 1919–1940 г. Рига, 1968; **Žiugžda, R.** Lithuania and Western Powers 1917–1940. Vilnius, 1987.

⁹ **Uustalu, E.** Riigikogu väliskomisjoni protokollid 1924–34 ja 1938–39. Eesti tagasivaates (Estonia in Retrospect). Stockholm, 1987; **Uustalu, E.** Eesti Vabariik 1918–1940. Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1968; **Ridala, E.** Peajooni Eesti välispoliitikast 1934–1940. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsisis aastaraamat, VIII. 1977–1979. Stockholm, 37–59; **Parming, T.** Vabariigi juhtkond riigikriisi vahendajana; **Parming, T.** Estonia between two powers. – Journal of Baltic Studies, 1974, V, 2, 136–140.

Ka pagulaste valdava osa arvates olid Balti riigid ajaloo objektid. Eksisteeris nn. poliitilise korrektsuse doktriin. Teatud seltskond arvas, et autoritaarregiimi vigade ja pahede kritiseerimine (see langenuks kokku Nõukogude propagandaga) tähendaks lahtiütlemist riikliku kontinuiteedi põhimõttest ja nõustumist Balti riikide Nõukogude Liitu inkorporeerimisega.¹⁰ Teiselt poolt tuleb tõdeda, et pagulased olid kaotanud kodumaa ja saanud võõrsil kannatuste osaliseks. Ka see põhjustas emotsioonidest kantud suhtumise ja ideoloogilise lubatavuse piiri seadmise. Viimane jätkub tänapäevalgi ja seda soovitakse Eesti ajalooteadusele peale suruda.¹¹

Presidendid Päts, Ulmanis ja Smetona kuulutati kolme riigi iseseisvuse sümboliteks. Nende tegevuse kritiseerimist pidas pagulaskonna enamik lubamatuks, kõiges mis juhtus, olid süüdi Nõukogude Liit ja Saksamaa ning sellised kollaboratsioonistid nagu Johannes Vares, Augusts Kirhenšteins ja Justas Paleckis. Sageli kuuldavaks argumendiks oli, et pole põhjust kiskuda lahti vanu haavu ja uurida ajaloo dramaatilisi sündmusi. Leidus neidki, kes süüdistasid Nõukogude Liidu ja Saksamaa kõrval ka naabreid, kes olevat keeldunud otsustaval hetkel poliitilisest ja sõjalisest koostööst.¹² Olulisel kohal oli tagantjärele tarkus – arutlemine selle üle, et kui oleks tehtud nii või naa, siis missugune oleks olnud sündmuste kulg. Nõnda arutlejad lugesid üles Nõukogude Liidu kuritegusid ja jõudsid järeldusele, et Nõukogude Liidu kõigi nõudmiste hääletu vastuvõtmine oli optimaalne: kui olekski toimitud teisiti, olnuks tagajärjed veelgi hullemad. See oli pääsenute maailmanägemine. Vaevalt võisid nii mõelda need, kellele saatus oli määranud sattuda Nõukogude Liidu laagritesse. Nii loodi suletud müüt, milles kahtlejad kuulutati suurema osa pagulaskonna poolt ketseriteks, Nõukogude Liidu käsilasteks ja Balti riikide iseseisvuse mõtte vaenlasteks. Samas on üllatav, kui ruttu ununes autoritaarajastu tegelikkus. See on isegi mõistetav, sest kõik, mis tuli iseseisvuse kaotamise järel – küüditamised, sõda, Hitleri ja Stalini vangilaagrid – oli midagi kohutavat. Minevikust sai ideaal, mis aitas pagulastel raskeid aegu üle elada. On siiski tõsi, et inimesed võtavad kergemini omaks müüdid, kui tunnistavad karmi reaalsust. Nii näiteks avaldas tunnustatud rahvaluuleteadlane Oskar Loorits 1955. aastal terve "õpetuse", kuidas peaksid pagulased

¹⁰ Vt. **Kleesment, J.** Riiklik tegevus ei tohi katkeda. – Rmt.: Eesti vabadusvõitlus ja poliitilise keskuse probleeme. (Eesti Rahvusnõukogu toimetised, 1.) Stockholm, 1948, 9.

¹¹ **Helk, V.** Eesti ajalugu on mitmetahuline. – Looming, 1996, 2, 225–241.

¹² Näiteks kirjutas Leedu endine sõjavägede ülemjuhataja Stasys Raštikis mälestustes, et 1940. aasta lõpul Berliinis Balti pagulaste poliitilises klubis ettekannet pidades süüdistas endine Läti Kaunase sõjaväeatašee kolonelleitnant Viktors Deglavs Läti naabreid Eestit ja Leedut. Eestit selles, et ta laskis 1939. aastal esimesena sisse Nõukogude garnisonid. Seejärel ei jäänud Lätil muud üle, kui nõustuda baasidega. Leedu oli aga 1940. aastal Deglavsi sõnutsi see, kes võttis vastu ultimaatumi, ja Lätil ei jäänud jällegi muud üle, kui järgneda Leedu eeskujule. (**Raštikis, S.** Kovose del Lietuvos. Kario atsiminimai, II. Los Angeles, 1957, 140–141; vt. ka **Luts, A.** Heitluste keerises, I. Lund, 1975, 81–90.)

rääkima ja kirjutama Eesti ajaloost ning iseseisvuse kadumisest. Loorits kirjutas: "Katastroofide ja kriiside ajal juhtub aina, et suur osa juhtkonnast ei täida enam rahvuse südametunnistuse funktsiooni, vaid koguni demoraliseerib rahvust oma oportunistliku või lausa orjalikuks kollaboratsiooniks manduva eeskujuga."¹³ Tsitaat tekitab esmapilgul mõtte, et jutt on Eesti presidendist ja sõjavägede ülemjuhatajast. Kuid ei. Looritsa järgi oli Pätsi ja Laidoneri tegevus algusest lõpuni peaaegu vigadeta ja Eesti Vabariik tõeliselt eetilise riigimehe Pätsi ainuisikuline meistriteos. 1934. aasta 12. märtsi riigipööret ja demokraatia likvideerimist nimetas Loorits positiivseks nähtuseks. Ta kutsus pagulasi panema süüd toimunu eest muidugi Nõukogude Liidule ja Saksamaale, aga ka Eesti opositsioonile eesotsas Jaan Tõnissoniga (viimane oli töötanud vastu Pätsi rahvuslikele kavatsustele), seejärel aga "kollaboratsioonistidest iseseisvuse mahasahkerdajatele" Johannes Varesele, Hans Kruusile ja Hjalmar Mäele, "kommunistide ja natside kaasaajooksikutele" ja "igasugustele muudele sahkerdajatele".¹⁴

Autoritaarse režiimi kehtestamisega läks välispoliitiliste otsuste langetamine piiratud ringi inimeste kätte. Parlamendi tegevus peatati. Leedus ja Eestis loodi variparlament. Lätis aga puudus parlament pärast 1934. aasta mais tehtud riigipööret üldse. See lõi salastatuse olukorra, kus välispoliitilistest sammudest olid teadlikud väga vähesed inimesed. Nendestki mitmed kadusid Nõukogude laagritesse. Arhiivid olid jäänud kodumaale. Need, kes pääsesid läände, eelistasid vaikida. Hea näide on siin Eesti välisministri abi Heinrich Laretei, kes ei meenuta oma mälestustes ja artiklites sõnagagi neid arutelusid, mis toimusid tema osalemisel 1935. aastal välispoliitilise orientatsiooni üle ja töid kaasa välispoliitilise orienteerumise Saksamaale. Saksa Tallinna saatkonna materjalid näitavad toimunut ilmekalt.¹⁵

Esimesed tööd Balti riikide välispoliitikast ja 1939/40. aasta sündmustest ilmusid kohe seejärel, kui Balti riigid olid kadunud iseseisvate riikide hulgast. Autoriteks olid enamasti endised diplomaadid. Eesmärk oli juhtida lääneriikide tähelepanu Balti küsimusele ja tehtud ülekohtule ning hoida Balti teema poliitiliselt aktuaalne. Mitmed sellised tööd anti välja Ameerika Ühendriikides. Autoritaarrežiimide olemust ja 1939/40. aastal tehtud otsuseid seejuures ei kritiseeritud. Sellest ajajärgust rääkides õigustati Balti riikide juhtide käitumist

¹³ Loorits, O. Eesti ajaloo põhiprobleemid. (Iseseisvuslaste kirjavara, 11.) Kirjastus Tõrvik (Sweden), 1955, 9.

¹⁴ Looritsa sõnusti silmakirjatses Tõnisson, erinevalt Pätsist, illusoorsete aadetega ja esindas kambakraatiat, mida Loorits nimetas omameeste kamba diktatuuriks näilise demokraatia sildi all. Ta nimetas Tõnissoni veel õõnsalt kõmisevate üldfraaside esitajaks ja donkihhotlikuks rüütliks (Loorits, O. Eesti ajaloo põhiprobleemid).

¹⁵ Vt. Laretei, H. Saatuse mängukanniks. Mällu jäänud märkmeid. Tallinn, 1992; Reinebeck Tallinnast 7.10.1935. US National Archives II College Park Marylandis (NA II), RG242 T120 R3507 E632470–E632478.

ning rõhutati väljapääsu puudumist ja täiesti lootusetut olukorda. Tegu oli pigem sündmuste kirjeldusega, mitte analüüsiga. Autoritest võib nimetada endist Eesti välisministrit ja saadikut Pariisis, Varssavis ja Stockholmis Kaarel Robert Pustat, lätlastest endist saadikut Varssavis ja Kaunases Ludwig Ēķist ja saadikut Washingtonis Alfrēds Bilmanist, leedulastest Kazys Pakstas.¹⁶

Autoritaarrežiimi ja 1939/40. aastal vastu võetud otsuste esimesed kriitiseerijad olid need pagulased, keda see režiim oli represseerinud. 1960. aastal ilmus New Yorgis Eesti vabadussõjalastega seotud William Tomingase "Vaikiv ajastu Eestis". Neli aastat enne seda, 1956. aastal aga oli Läti sotsiaaldemokraatide liider Bruno Kalniņš avaldanud Stockholmis raamatu "Latvijas sociāldemokratijas piecdesmit gadi", milles arvustas teravalt Ulmanise režiimi. Tõsi, nii Tomingas kui ka Kalniņš pöörasid peatähelepanu sisepoliitikale. Hääletu alistumise põhjusi püüdsid nad selgitada sisepoliitiliste tegurite kaudu. Nende meelest tegid iseseisvuse kaotamise võimalikuks ka need sisepoliitilised olusuhed, mis valitsesid hetkel, kui toimus iseseisvuse likvideerimist võimaldav välispoliitiline muutus. Kalniņš ja Tomingas esitasid esimesena avalikult küsimuse, kas toimunud on süüdi ainult Saksamaa ja Nõukogude Liit. Leidus kohe neid, kes tõstasid küsimuse ideoloogilisest lubatavusest. Eesti Päevaleht kirjutas 1962. aasta mais Tomingase "Vaikiva ajastu Eestis" kohta: "Igasugune aktsioon, ilmnegu see sõnas, kirjas või teos, mille eesmärgiks on Eesti Vabariigi põhiseaduse ja selle riiklike organite ja ametikandjate avalikkuse ees diskrediteerimine, on lepitamatus vastuolus Vaba Eesti nimel peetava võitluse põhiliste tõekspidamistega ja seepärast hukkamõistetav. William Tomingas kui raamatu "Vaikiv Ajastu" autor on seda trükist kirjastades ja levitades toime tulnud aktsiooniga, mis on kvalifitseeritav Eesti Vabariigi põhiseaduse ja selle alusel ametisse seatud riiklike organite ja ametikandjate diskrediteerimisena. Niisugune aktsioon kahjustab Vaba Eesti taastamiseks peetavat võitlust nii paguluses kui okupeeritud kodumaal ja tuleb seepärast rangelt hukka mõista."¹⁷ Tomingase raamatut nimetati seljatagant hoobi andmiseks Eesti riigile ja iseseisvusele, tõsiasjade pea peale pööramiseks ja vassinguks, mille õige koht pidi olema prügimäel.¹⁸

Teistsugune polnud reaktsioon ka Edgar Andersoni teaduslike tööde puhul. Andersoni poolt liiga sageli tõstatatud küsimus "miks" oli pagulaste enamiku

¹⁶ Pusta, K. The Soviet Union and the Baltic States. New York, 1942 (kordusväljaanne 1943); Ēķis, L. Latvia's Struggles for Independence. Washington, 1942; Bilmanis, A. Three Stars Between the Anvil and Hammer. Washington, 1942; Bilmanis, A. The Baltic States and the Baltic Sea. Washington, 1943; Pakstas, K. The Lithuanian Situation. Chicago, 1941; Pakstas, K. The Baltic Victim of the Present War. (World Affairs Interpreter. April 1941.)

¹⁷ Eesti Päevaleht, 1962, 7. mai; vt. ka Eesti Päevaleht 1962, 3. veebr. Riikliku propagandatäituse endine ametnik Voldemar Kures leidis viimases artiklis, et Tomingase puhul on tegu vapsliku Münchenhauseniga, kes on vabadussõjelasena saanud Pätsilt liialt kerge karistuse.

¹⁸ Teataja, 1963, 30. nov.

arvates lubamatu. Nii näiteks paigutas Eesti Päevaleht 1960. aasta mais esilehele Andersoni ründava artikli pealkirja all "Läti ajaloolane ajalugu võltsimas". Selles kutsuti tõe jalule seadma. Kirjutis ei erinenud Nõukogude ajakirjanduses teisitimõtlejate aadressil avaldatud sõimust: "Rääkimata kommunistide mannetuist ajaloovõltsimistest ikestatud kodumaal ning kommunistlikes neutraaltsoonides on absoluutne nonchalantsus – täielik hoolimatus – nakatamas ka "teaduseharrastajaid" siin paguluses." Väideti, et Anderson on kõige halvemat sorti kaardilaua bluffija.¹⁹

PAGULASTE SEISUKOHAD ERAKIRJAVAHETUSES

Huvitav on siinjuures, mida tundsid ja arvasid pärast iseseisvuse lõppu Eesti diplomaadid ja poliitikud ise Eesti riigi kadumisega seotud sündmustest. Avalikusele peetud kõned ja kirjutatud artiklid ei võimalda asja selgitada. Memuaarides välditi selgeid seisukohavõtte. Ilmneb, et oma tõelist suhtumist püüti varjata. Üllatav on, et memuaarides ja ajaleheartiklites leidub üks tõe ja omavahelises kirjavahetus teine – toimumust räägitakse avameelselt, riigijuhtide reeturiks kuulutamiseni välja. Muidugi võib järgnevas toodud seisukohti pidada autoritaarreežiimiga koostööd teinud ja toimunu eest suuremal või vähemal määral kaasvastutanud isikute tagantjärele tarkuseks.

Väljapaistvamaid Eesti poliitikuid, kellel õnnestus pääseda, oli sotsialistist, endine riigivanem, välisminister ja Eesti Moskva saadik August Rei. Tema suhtumine vaikivasse ajastusse võis olla kriitiline juba varem, kuigi ta tegi autoritaarreežiimiga koostööd. Augustis 1941 kirjutas Rei Stockholmist Eesti Londoni saadikule August Tormale vajadusest moodustada Inglismaal uus välisdelegatsioon või Eesti Vabariigi emigratsioonivalitsus. Tema arvates pidid inglased ja ameeriklased tegema venelastele selgeks, et nende enda huvides oleks 1940. aasta sündmuste heastamine.²⁰ Selleks tuli Rei meelest inglaste ja ameeriklaste abiga välja kaubelda Nõukogude Liitu küüditatud Eesti riigimehed. Valitsuses polnud aga kohta Pätsil ja Laidoneril, keda Rei sõnutsi enamik eestlasi vaatas kui riigi äraandjaid. Septembris 1941 kirjutas Rei Londonisse August Tormale: "...Eesti sisepoliitiline areng viimaste aastate kestel ("vaikiva oleku ajastul") oli tekitanud küllalt laialdase ja terava opositsiooni pinevuse rahva keskel. [...] Peamiseks etteheiteks, mida võidud enam-vähem kõikjal kuulda tema [K. Pätsi – M. I.] aadressil on see, et tema just nagu sugugi ei näinud ette niisuguste sündmuste võimalust, millised leidsid aset 1940. aasta juunis–juulis või igatahes ei teinud midagi nimetamisväärset nende sammude suunas, mida oleks tingimata pidanud astuma Eesti iseseisvuse säilitamise ja rahva päästmise

¹⁹ Eesti Päevaleht, 1960, 1. aug.

²⁰ Rei Tormale 22.8.1941. Baltiska Arkivet Stockholmis (BA), Rei, nr. 8.

huvides, kui neid sündmusi oleks nähtud ette ja nende võimalusega tõsiselt arvestatud. Lõpuks sanktsioneeris ta oma allkirjaga 99 protsenti kõigest sellest Eesti iseseisvuse lammutamise ja mahamatmise tööst, mida Varesed, Undid ja Andresenid Moskva traatidest tõmbamisel teostasid. Oma ametist loobus ta vaid siis kui 99 protsenti sellest mustast tööst oli tehtud."²¹

1939/40. aasta kapituleerumise põhjusena nägi Rei Eesti sõjaväejuhtide usku Saksa relvadesse ja arvamust, et poliitiliste vahenditega polnud võimalik midagi saavutada. Nagu juba öeldud, oli välispoliitiline orientatsioon Saksamaale üks teemadest, millest need pagulased, kes olid asjast informeeritud, üldiselt ei armastanud avalikult rääkida. Ka Rei polnud selles suhtes erand. Pärast Eesti annekteerimist kirjutab ta oma märkmikku: "Kui Päts 1940. aasta juunis mulle peale ajas, et ma peaministri ameti vastu võtaks uskudes, et riigi välispoliitiline olukord muutub, oli ta mõjutatud veel enam kui Pester Lloydist [Ungari päeva-leht, mida Päts luges – M. I.], meie sõjaväe juhtide usust, et Saksamaa sõja lühikese ajaga võidab, Inglismaa lootusetu vastupanu lõpetab jne. Mina ei uskunud, et USA, kes läks I maailmasõtta, et keiserliku Saksamaa maailmavallutuslikke kavatsusi nurja ajada, loobub vahelesegamisest Hitleri-Saksamaa vastu, mis on võrratult vastikum USAle, kui keiserlik Saksamaa. Ma olin ajaloolise ja poliitilise silmaringi poolest palju targem meie sõjaväe juhtidest, kes olid pimestatud Hitleri esimestest hiilgavatest võitudest. Kui USA oma hiigelressurssidega sõtta astub, siis on Hitleri kaotus kindel, oli minu arvamine..."²² Mõte, et Saksamaa võiks aidata säilitada Eesti iseseisvust, samuti lootus, et eestlaste sajaditevanune vaenlane taastab venelaste maalt väljatõrjumise järel Eesti iseseisvuse, oli Rei arvates naiivne ja hukkamõistu vääriv. Samavõrd kui vääris halvaks panu nende juunikommunistide tegevus, kes nägid Nõukogude Liidus päästjat Saksamaa vastu. Rei arvates oli Saksamaaga seoses mõttetu rääkida Eesti iseseisvusest. Saksamaa-Nõukogude Liidu sõja alguses Eesti Londoni saadikule kirjutatud kirjas analüüsis ta olukorda Eestis ja esitas küsimuse, kas võib Saksamaast eeldada oskust mõista eestlaste tundeid ja soovi elada iseseisva rahvana. Rei kirjutab: "See küsimus ei vaja vastust. Kust võiks see oskus neile nüüd tekkinud olla? Nad on ju alati hiilanud selle täieliku puudumisega. [...] Seepärast võib absoluutselt kindlalt ette näha, et need meeolud, mis praegu enamuse põrgust pääsemise momendil valdavad kogu rahvast, ei saa kuigi kaua kesta. Need haihtuvad kindlasti õige pea ja varsti näeme me kujunevat samasugust suhtumist okupatsiooni võimu, millist nägime 23 aasta eest."²³

Huvipakkuvad on ka Eesti omavalitsuse juhi peakollaboratsioonist Hjalmar Mäe seisukohad. Kõnes Eesti ajalehtede peatoimetajatele 25. jaanuaril 1944

²¹ Rei Tormale 22.9.1941. BA, Rei, nr. 8.

²² Dateerimata märged Rei märkmikust. BA, Rei, nr. 29.

²³ Rei Tormale 22.8.1941. BA, Rei, nr. 8.

rääkis Mäe asjadest, mida ükski Eesti poliitik ei sõandanud avalikult puudutada. Tsiteeritagu siinkohal Mäe hinnangut 1939/40. aasta sündmustele: "Aga juba punavägede meie maale vastupanuta sisselaskmine oli häbi asi. Sest oli selge, mis tuleb. Kui teati, et kõik nii- kui nii kaotatakse, ja vastu ei hakatud, siis häbistas see meid kogu maailma ees. Aga kui punavägesid vastuhakuta sisse poleks lastud, vaid see maa sõjaga oleks pidanud okupeeritama, siis poleks ka Eesti Vabariiki saadud likvideerida. Sest kuigi see oleks okupeeritud, oleks selle seadusandlikud esindused välismaale jäänud ja ka valitsus oleks võinud välismaale põgeneda, kus ta oleks võinud teiste riikidega sõlmida lepinguid ja abi hankida. Nüüd aga lasti kindlas teadmises, mis tulemas on, punaväed siiski ilma võitluseta ja vastupanuta meile sisse ning lasti niiviisi Eesti Vabariik likvideerida. Ja küsimus on, kas meie kaotused sõjas oleks suuremad olnud kui punasel aastal. [...] Selle asemel, et vastu hakata, laskis Laidoner Kaitseliidul relvad käest ära korjata."²⁴ Mäe arvates olid Päts ja Laidoner ka küüditamise kaassüüdlased. Meenutuseks: välispassid olid ära korjatud juba 1939. aasta sügisel. See võttis paljudel, kes suutsid sündmusi ette näha, võimaluse maalt lahkuda. Mäe: "Ja ka siis, kui enamused meil sees olid, kuid meil veel oma politsei töötas, ei lasknud politseivalitsus enam inimestel, kes olid 20 aastat bolševike vastu aktiivselt võitlust pidanud, nagu pol-pol ametnikud, vabadussõjaaegsed kõrgemad väejuhid ja ohvitserid, vastuluure tegelased jne., kelle saatus sellepärast bolševike kätte sattumisel selge oleks olnud, ära põgeneda ega andnud neile enam välispassi. Ka see oli otse kuritegelik samm, sest sellega määrati need inimesed otse surmale."²⁵ Hiljem, paguluses, tehti Mäele kõne pärast karme etteheiteid – "noahoop Presidendile selga". Mäe oli ka siis veendunud kõne õigsuses selles osas, mis puudutas hinnangut autoritaarreežimile. Oma sõnutsi oli ta toonud esile negatiivse ja jätnud mainimata positiivse. Tema arvates olid etteheitjad ajalookirjutamise vastased, kellel puudus igasugune mõtlemisvõime.²⁶ Tõsi, Mäe kõne taotlus oli näidata eestlastele väljapääsmatut olukorda ja õhutada neid Saksa sõjaväkke astuma. Kõnes oli sedagi, mis oli otsene jultumus – Jaan Tõnisson oli bolševike agent ning venelased olid korraldanud August Rei põgenemise Moskvast Rootsi, selleks et luua seal bolševike juhitud, kuid erapooletuna näiv propagandakeskus. Kõnet võib muidugi vaadelda kui peakollaboratsionisti eneseõigustust. Mäe arvates aga polnud tema kui Saksa okupatsioonivõimu käsilase tegevusele midagi ette heita niikaua, kuni polnud korraldatud kohtumõistmist Eesti juhtide üle, sest Päts ja Laidoner olid olnud need, kes jätsid täitmata oma kohustused Eesti riigi ja rahva ees ning andsid riigi lepingute põhjal venelaste kätte. Juulis 1950 kirjutas ta Altausseest endisele presidendile

²⁴ Mäe kõne tekst. BA, Rei, nr. 23.

²⁵ Samas.

²⁶ Vt. Mäe Tambekile 17.5. ja 16.7.1950. Hoover Institution Archives Stanfordin California (HIA), Hjalmar Mäe.

kantseleiülemale Elmar Tambekile: "1940. aasta juunis oli meie riik iseseisev ja valitsusvõim põhiseaduslikult organiseeritud. Miks ei pistnud siis ei Päts ega Uluots venelastele rusikat nina alla ega löönud jalaga? Miks võeti valedest kubisev ultimaatum vastu sõnalausumatult, ilma selles sisalduvaid valesid õiendamata ega vägivalda vastu avalikult protesteerimata? Miks siseminister Jürimaa ei visanud välja neid kaht venelast, kes öösel tema juurde tulid ja temalt nõudsid "meeleavalduse" pidamiseks loa andmist ning koosolekute keelu tühistamist?? [...] Välismaal öeldakse tihti meile vastuseks meie kaebusele venelaste võimutsemisele meie kodumaal, et kuidas teie siis kommunismi vastu olite, kui kommunismi tulles kõik teie juhtivad riigitegelased jäid kohale, keegi neist ei põgenenud välismaale ega avaldanud protesti kommunistide vastu, eks sellest pea ju järeldama, et olite kommunismiga nõus ja tegite venelastega kaasa, alles hiljem teile asi enam ei meeldinud ja siis hakkasite kommunismi-vastasteks."²⁷

Mäe arvates polnud juriidilises mõttes võimalik rääkida ka mingist Eesti riigi õiguslikust järjepidevusest. Rootsis liikus ringi Uluotsa käega kirjutatud dokument pealkirjaga "Peaminister Presidendi ülesannetes", mida Rootsis asuvad eesti juristid ja poliitikud pidasid põhiseaduslikuks aktiks. Mäe kirjutas selle kohta Tambekile: "Selle dokumendi aktsepteerimisega ... tunnistatakse kogu Presidendi tegevus pärast 16. juunit 1940 põhiseaduse- ja seadusevastaseks..."²⁸ Erinevalt teistest eesti poliitikutest puudutas Mäe selliseid küsimusi ka oma mälestustes, kuid mitte niisuguse teravusega.²⁹

1962. aastal kirjutas endine Eesti Rooma saadik Johan Leppik endisele välisministrile, saadikule Pariisis, Varssavis ja Stockholmis Kaarel Robert Pustale: "Kui aga välisminister paar kuud enne katastroofi oma visioonidesse äraupub, muutudes sõgedaks, siis on meil õigus tema kohta oma arvamust avaldada, kõrvale jättes isiklikud tunded ja lojaalsused. Minu viimasele memorandumile, ... mis erikulleriga Piipile saatsin neli kuud enne inkorporeerimist, milles tungivalt soovitasin evakueerida riigikassa, nimetada meie kulladeposiitide valitseja, koondada laevad kindlatesse sadamatesse, kirjutada saatkonna majad ja varandused saadikute nimele ja saata välja mehi välisdelegatsiooni moodustamiseks, sellele memorandumile vastab meie "Vene asjade intuiitiivne tundja": "Leppik, ära muretse, kõik saab tehtud, meie näeme siin asja paremini!" [...] Et

²⁷ Mäe Tambekile 16.7.1950. HIA, Hjalmar Mäe. Umbes samasugused mõtted sisalduvad 1942. aastal Inglismaal avaldatud K. Gibberdi Nõukogude Venemaad kui Briti liitlast käsitlevas töös, mis oli mõeldud lugemiseks eeskätt sõjaväelastele. Gibberd väitis, et Balti riikides leidis küllalt neid, kellel oli meeles Balti parunite sajandeid kestnud võimutsemine ja kes seepärast soovisid ühinemist Nõukogude Liiduga. Kui 1940. aasta suvel oli valida Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel, polnud neil midagi viimasega ühinemise vastu. (Gibberd, K. Soviet Russia. Oxford, 1942, 9.)

²⁸ Mäe Tambekile 15.11.1948. HIA, Hjalmar Mäe.

²⁹ Vt. Mäe, H. Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi. Stockholm, 1993.

üks Roosevelt Vene asjus toimib kurtõbisena, võib mõista, sest iga eurooplane teab, et ameeriklane välispoliitiliselt on alaealine, kui aga Eesti välisminister 1940. aasta suve algul Vene taktikat tõlgitseb sellisel viisil, peab meie kriitikast sentimentaalsus kaduma (ajalugu ei ole sentimentaalne). Märtreid on mitmet sorti, igatahes on neid kahte laadi: teadlikke ja siis sarnaseid, kes pimedas komistavad kaevu." Leppiku arvates võis küll austada uppuva laeva kaptenit, kes oli otsustanud laeva jääda. Selline ümberkäimine riigi ja rahva saatusega oli aga tema arvates lubamatu.³⁰

Samalaadseid mõtteid võib leida ka Kaarel Robert Pusta kirjadest. Näiteks 12. mail 1949 kirjutab ta Leppikule: "Olen nüüd Stockholmis kaunis üksikasjalikult informeeritud meie õigusjärgluse keerdkäikudest. Selle järel mul on tekkinud mulje, mida vähem võõrad sellest asjast teavad, seda parem meie asjale. "Lummata" pole õieti millegagi. Kogu värk meenutab Beneshi Hácha't."³¹ Sama mõte kordub mitmes teiseski Pusta kirjas. Kirjutades endisele Riigivolikogu esimehele Otto Pukile kutsus Pusta üles mitte valgustama pagulaskonnale 1940. aasta sündmuste tõelist käiku: "Mulle tundub, et 1940. aasta juuni kuu sündmuste tõelikku käiku ja valgustust tuleks meil esiotsa pidada oma teada, sest nii olude sunnitud see kõik ka võis olla, ei ole selles midagi kõrgetraamalast, mis võiks luua legende ja lummata tulevaid põlvi. Meie sündmused meenutavad mitmeti tshehhide "smart" poliitikat enne ja pärast Müncheni."³² Siin mõtles Pusta Beneši järglast Tšehhoslovakkia presidenti Emil Háchat, kes 1938. aasta märtsis andis allkirja oma riigi iseseisvuse likvideerimise aktile.³³

³⁰ Leppik Pustale 14.1.1962. HIA, Pusta, nr. 7; vt. ka Leppik Pustale 1.5.1945. Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. 1622, n. 2, s. 71, l. 65.

³¹ ERA, f. 1622, n. 2, s. 71, l. 123.

³² Pusta Pukile 28.4.1949. ERA, f. 1622, n. 2, s. 74, l. 81.

³³ Tšehhoslovakkia juhid, kes alistusid Müncheni diktaadile, ja Balti riikide juhid, kes alistusid Molotovi–Ribbentropi paktile, pole päriselt võrreldavad. President Eduard Beneš lendas Inglismaale kohe pärast seda, kui oli otsustatud loovutada strateegiliselt tähtis rahvusvahemusega maa-ala. Beneš jäi aga ausaks ajaloo ees. Valitsuse pöördumises oma rahva ja maailma poole 30. oktoobri õhtul teatati: "Meid on hüljatud. Me seisame üksi..." Mitmed tšehhi ajaloolased leiavad, et Tšehhoslovakkial oli olemas võimalus osutada üksi vastupanu, ja otsus seda mitte teha langetati Prahast, mitte Münchenis. Beneš ei teinud siiski otsust lasta Tšehhoslovakkia okupeerida kahepoolsete lepingutega ega andnud selleks allkirja. Seda tegi tema järglane president Emil Hácha. Ka Eesti eest ei teinud sellist otsust keegi teine. See langetati Tallinnas. Muidugi oli mõlemal juhul tegu komplitseeritud situatsiooniga, kuid see ei olnud ajaloos unikaalne. Ameerika ajaloolane William L. Shirer iseloomustab Háchat kui isikut, kes oli kaotanud igasuguse väärikuse lõmitades uhkeldava füüreri ees. Shirer avaldab arvamust, et ainuüksi nimi Hácha hakkab ka tulevikus tekitama tülgustust. Samas võib ja saab poliitikutetegevust käsitleda ka inimlikest nõrkustest ja kõige parematest kavatsustest lähtudes. Tšehhi ajaloolased iseloomustavad Háchat kui endise Austria-Ungari ametnikku; kui konservatiivset rahvuslast, kes oli teadlik oma rahva raskest olukorrast; kui heasüdamlikku ja seniilset vana meest, kes oli üksi jäänud poliitilise gangsterlusega; kui meest, kes lootis, et tšehhid võivad ennast alal hoida, kui saavutavad alandlikkuse ja alistumisega sakslaste heatahtlikkuse; kui meest, kes päästis Tšehhoslovakkia purukspommitamisest ja veresaunast. (Shirer, W. L. The

Pusta esitas ka küsimuse riigi õiguslikust järjepidevusest. See oli tema, nii nagu Mäegi arvates savijalgadel seisev kombinatsioon olukorras, kus Päts oli kuulutatud rahvuskangelaseks. Sellealastest seletustest välispublikule tuli aga tema meelest hoiduda. Pusta esitas Pukile huvitava küsimuse: "Kuuleksin meeldi Teie autoriteetset arvamust Rahvuskomitee kohta, kes kuulutas end ainsaks rahvuslikuks võimuks ja avaldas manifesti Tallinnas 23. juunil 1944. Kes moodustasid selle uue Eesti Päästekomitee, millistel alustel? Kas ei oleks sellel komiteel, revolutsioonilisel institutsioonil, nagu oli 1918. aasta Konik–Päts–Vilmsi Päästekomitee, rohkem talutavat õiguslikku alust kui näiliselt ilma püssitäägi ähvarduseta tagasiastunud presidendi, tema poolt vallandatud "õigusjärglase" Uluotsa, selle poolt nimetatud Tiefi ja lõpuks A. Rei vaieldavas võimu järgnevuses? Ma ei julge ega taha sellega midagi sisendada, küsin ainult."³⁴

Võib-olla kõige intrigeerivamad on nn. vastastikuse abistamise pakti sõlmimise ühe peaosalise, endise välisministri Karl Selteri hinnangud. Tema arvates oli kõik tehtud õigesti. Mitmes kirjas nõudis Selter endistelt välissaadikutelt, et need enne oma artiklite ja memuaaride avaldamist peaksid võimaldama neid temal lugeda, sest ainult tema teadvat paljude välispoliitiliste sammude põhjusi ja eesmärke: "Mina ei kujuta ette, et keegi meie välisesindajatest võiks anda välismaalastele informatsiooni ... Eesti valitsuse välispoliitika kohta 1938–1939," kirjutas Selter Pustale.³⁵ See tähendas tegelikkuses soovi tsenseerida oma endiste kolleegide töid. Tema tõeline suhtumine Eesti iseseisvusse ilmnes Saksamaa–Nõukogude Liidu sõja alguses, ent sellest ta ei kirjutanud avalikkusele. Augustis 1941 kirjutas ta Genfist endisele Eesti Helsingi saadikule Aleksander Warmale: "Kas sinul on ka arvamus, et enne kui meie jõuame kodumaale, läheb veel mõndagi aega. [...] Aasta eest võis nii mõnigi selles kahelda. [...] Kui palju tuleb nüüd ümber õppida! Baltimail kujundatakse olustik, nagu sarnast pole ajaloo kestel veel olnud. Mida kiiremini meie sellesse tungime, seda kasulikum meile ja ka meie maale. Kui palju tuleb nüüd uuesti ümber ehitada ja üles ehitada. Ja kui vähe tuleb tegelda suure poliitikaga."³⁶ Endise välisministri arvates pidi natsionaalsotsialismi omaksvõtmine ja koostöö natsidega tegema Eesti rahva õnnelikuks. Ta oli vaimustunud Saksa sõjalistest edusammudest. 11. septembril 1942 kirjutas Selter Warmale: "Baltimail tuleb pärast seda sõda uus seniolematu poliitiline olustik ... esmakordselt ajaloos saab germaani rahva piir viidud nii kaugele itta. Esmakordselt ajaloos murtakse see nägematu, steppidest koosnev piir Euraasia ja germaanlaste vahel germaanlaste poolt, mis avab viimastele äraarvamatuid väljavaateid itta." Selteri arvates olid germaanlased läbi ajaloo eestlasi alati kaitsnud ida vastu ja pidid tegema seda ka tulevikus: "Loodetavasti

Rise and Fall of the Third Reich. London, 1992, 444; Mastny, V. The Czechs Under Nazi Rule. The Failure of National Resistance, 1939–1942. New York; London, 1971, 41–42.)

³⁴ Pusta Pukile 28.4.1949. ERA, f. 1622, n. 2, s. 74, l. 81.

³⁵ Selter Pustale 27.6.1955. HIA, Pusta, nr. 5.

³⁶ Selter Warmale 17.8.1941. BA, Warma, nr. 1.

tuleb lahendus sell korral küllalt radikaalne, et see pesa, mis olles loodud Balti mere rahvastele kallaletungi lähtekohaks ja seda ülesannet ka 200 aastat täitis [...] see õhuauk, mis Peeter raius ja mille kaudu Venemaa oma halba haisu Euroopasse lasi, nüüd kinni lüüakse. Siis võib jälle rahulikult töötada Balti mere ääres." Ta teatas Warmale, et kavatseb alustada Genfis eestlastele, kes seda soovisid, aaria päritolu tõendavate tunnistuste väljaandmist.³⁷ Selteri meelest olid täiesti rumalad need Eesti poliitikud, kes toetusid iseseisvuse taastamiseks peetavas võitluses liitlastele. 1941. aasta augustis endisele esindajale Kopenhaagenis August Koernile kirjutatud saksakeelses kirjas seisab, et see poliitika, mida kusagil Washingtonis eluvõõralt aetakse, ei saa meie rahvast ja maad aidata.³⁸ Warma ei jaganud Selteri vaateid ja nagu arhiivimaterjalist nähtub, katkes kirjavahetus aastateks.³⁹

Warma, Rei, Torma ja mitmed teised Eesti diplomaadid ja poliitikud uskusid Saksa-Nõukogude sõja alguses naiivselt, et diktatuuririigid teineteist hävitavad. Warma mõistis samas, et hääletu alistumine 1939/40. aastal, Nõukogude Liidu poolt korraldatud ühinemisetendus ja küüditamine olid muutnud mänguruumi äärmiselt kitsaks. Juulis 1943 kirjutas ta Reile: "See oli suurim alandus, mida meie rahvas, kes end riiklikult korraldanud on, üle elada võib. Ärme unustame siinjuures ka peata olekut, mis meie juures juuni lõpu- ja juuli algupäevil (pärast 21. juunit 1940) aset leidis. Me mäletame väga hästi kirjutisi ajalehtedes (kui esialgu ka mittekommunistid kirjutada said) ja neid juhtivate isikute poolt. [...] Meie 1939/40 aasta passiivsust võidakse meile alati ette tuua. Seda saame tagasi lükata ainult sellega, et me pärast kui olid selleks väiksemadki, võib-olla isegi väga viletsad ja närused võimalused, neid täie tõsidusega ja ohvrimeelega kasutasime. Kõneldakse ainult rahvastega, kes näidanud on, et ta iseseisvuse eest valmis on olnud ohvreid kandma."⁴⁰

Eesti Stockholmi saatkonna pressiaatšee, sotsialist ja kirjanik Karl Ast (Rumor) pani süü iseseisvuse kaotamise eest valitsuse sisepoliitikale. Juulis 1940 kirjutas ta Soome keeleteadlasele ja Eesti sõbrale professor Lauri Kettunenile: "Kõik on minevik – paljas unenägu nagu elu üldse. Eesti üle on langenud tohutu õõ. [...] Eriti halb oli see, et meie valitsus oli viimase kuue aasta jooksul võõr-

³⁷ BA, Warma, nr. 1.

³⁸ Selter Koernile 11.8.1941. BA, Koern, nr. 5. Endise välisministri kirjadest ei ilmne mingit soovi ega usku, et Eesti võiks säilida iseseisva riigina. Kuid selliseid saksameelseid seisukohti ei leidu mitte ainult tema erakirjades. Selter ei varjanud oma Saksa-meelsust koguni ka Poola eksilvalitsuse esindajate ees. Ta rõhutas poolakatele, et parim lahendus Euroopas oleks Saksa hegemoonia Uraali mäeahelikuni. Loomulikult olid sellised seisukohad poolakaid jahmatama panevad. (Allkirjata ettekanne Genfist 12.11.1942 ja Bortnowski kiri Poola emigratsiooni-valitsuse välisministeeriumile Londonist 28.7.1943. HIA, Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, nr. 0014.)

³⁹ Warma Selterile 7.10.1942. BA, Warma, nr. 1.

⁴⁰ Warma Reile 1.7.1943. BA, Rei, nr. 42.

dunud rahvast. Ta ei esitanud enam rahvuslikku tahet, rahuldudes rahvuslikust fraseoloogiast ja valitseva klike heaolu eest hoolitsemisest. Selle tagajärjel oli meie surm vääritud ja vilets. Jääb mulje, nagu oleksime ise taganud endale ahelad kaela. Meie valitsejatel puudus mõistus, kõnelemata eneseohverdamise innust ja heroismist. Tänu sellele pidi rahvas surema mitte võitleva rahvana, vaid alistuvate orjadena."⁴¹ Tõenäoliselt kõneleb siin Karl Asti südametunnistus erinevalt selle autoritaarreežiimi truu teenri omast, kes oli veel enne Eesti lõplikku okupeerimist luminud presidendilt pressiaatasee kohta Jaapanis.⁴²

Iseenesest pole endiste Eesti välisesindajate valitsuse tegevust hukkamõistvates seisukohtades midagi üllatavat. Samalaadne oli olukord ka lätlaste ja leedulaste juures. Näiteks juba 1941. aasta septembri teisel poolel kogunesid Rooma endised Leedu diplomaadid, et arutada tekkinud olukorda ja luua rahvuskomitee. Konverentsist osavõtjate seisukoht oli, et president Antanas Smetona, andnud peaminister Antanas Merkyssele volitused Nõukogude Liidu nurjatute nõudmiste vastuvõtmiseks ja põgenenud seejärel maalt, oli end leedu rahva silmis täielikult diskrediteerinud. Osalejate sõnutsi oli Smetona hääletult alistudes seadnud välismaale akrediteeritud Leedu diplomaatilised esindajad nürusesse olukorda ja tõuganud riigi õigusliku järjepidevuse mudasse. Arutati isegi Smetona reeturiks kuulutamist. Lõpuks leiti siiski, et Smetona isik võib osutada tulevikus Leedu välispoliitikale kasulikuks. Seepärast otsustati mitte alustada avalikkuse ees poleemikat Smetona kui Leedu viimase presidendi tegevuse üle.⁴³

LÕPPJÄRELDUS

Endiste välisesindajate kirjavahetust lugedes tuleb tahtmatult mõte, et erinevalt okupeeritud Eestist ja teistest Balti riikidest oli tegu vaba ühiskonnaga, aga ometi hoiduti nii nagu Nõukogude Eestis mõnede küsimuste käsitlemisest. Ühine Nõukogude propagandaga oli ideoloogilisest lubatavusest lähtumine. Mõlemal juhul ei tohtinud teatud asjadest rääkida. Pagulaskonna puhul oli erinevuseks asjaolu, et ideoloogilise lubatavuse tõstatajatele ja kaitsjatele leidis vastuvaidlejaid ja kriitilist mõtlejaid, kelle artikleid ka vahel avaldati. Millega aga seletada ideoloogilise lubatavuse järgimist nii pagulaskonna kui ka Nõukogude

⁴¹ Ast Kettunenile 23.7.1940. BA, Ast.

⁴² Ast Pätsile 3.5.1940. BA, Ast.

⁴³ Škirpa, K. Sukilimas. Lietuvos suverenimui atstayti. Dokumentie apžvalga. Vašingtonas, 1973, 45–52. Smetona ise mõtiskles oma tegevuse üle iseseisva Leedu riigi viimastel päevadel 1940. aasta juulis Saksamaal kirjutatud *pro memoria*'s. Ta esitas enesele küsimuse, kas ta toimis hästi või halvasti Merkyssele volitusi andes ja maalt lahkudes. Endine president tuli järeldusele, et olles vande andnud Leedu suveräniteedile olnuks tema kohalejäämine võrdväärne reetmisega ja oma rahva häbistamisega (Smetona, A. Leedu surmahädaohu ees. – Eesti Pildileht, 1944, 3, 13). President Päts ja Ulmanis olid Smetona arvates seega tavalised reeturid.

propaganda teenistuses olnud ajalooteaduses? Vastust tuleks otsida ajalookirjutamise ja poliitika vahekorrast. Poliitika oli mõlemal juhul see, mis määras, kuidas minevikust kirjutada. Kui muutub poliitika, muutub ka ajalookirjutus.

Missugune on aga selle artikli sõnum tänasesse päeva? 1930. aastate välispoliitikast ja Balti riikide iseseisvuse kadumisest rääkides oleks ebaõige vältida mõnede küsimuste, nagu välispoliitilise orientatsiooni, riigi õigusliku järjepidevuse, rahva meeleolude ja korruptsiooni käsitlemist ainult seepärast, et pagulaskonna enamik eelistas neist vaikida, sest kartis, et järeldused võivad langeda kokku Nõukogude propaganda seisukohtadega. Minevik on oma olemuselt jagamatu tervik, milles kõik mõjutab kõike. Ei peaks spekuleerima "oleksitega" kogu maailma haaravate näidete abil, nii nagu seda sõdadevahelise Eesti ajaloo käsitlemisel sageli tehakse. See muidugi ei tähenda, et tuleks jätta välja toomata võimalused, mis ei teostunud. Tagantjärele tarkus ei tohiks kuuluda tänasesse päeva. Iseseisva rahva tunnuseks peaks olema ka kriitiline suhtumine oma minevikku ja minevikumeestesse.

FOREIGN POLICY OF ESTONIA AND OTHER BALTIC STATES OF THE 1930s IN DOMESTIC AND FOREIGN LITERATURE

Magnus ILMJÄRV

The history of the international relations of the period between the two world wars has been more or less exhausted in Western Europe. The peak of the research of the said period was in the 1960s and 1970s. The situation in Eastern Europe, including the Baltics, is different. More than fifty years of Soviet reign has created a situation where the research works concerning the foreign and domestic policy of the Baltic States between the wars have not yet been written. The present paper is a survey of how the foreign policy of Estonia as well as of the other Baltic States in the 1930s has been reflected in the literature. The paper consists of four parts. The first part deals with Western research works based upon archive materials concerning the foreign policy of the Baltic States in the 1930s and the events of 1939/1940; the second analyses the works published during the Soviet time, the third, literature published in exile, and finally, standpoints expressed in personal correspondence of politicians in exile are discussed for comparison.

The scientific works published in the Western countries may be divided into two groups. In most of these works the Baltic States have been treated as objects of major politics proceeding from the geopolitical aspect. It has been done unintentionally. The Baltic States are considered as toys of Great Powers who fell into their foreign political combinations and who were in the great political games sacrificed for the use of the Great Powers. This is seen as the only reason

for the loss of independence. The actual foreign, home and economic policies of the Baltic States are considered to be factors of no importance. Nevertheless, some research works published in the West deal with the Baltic States as subjects of history, who bearing in mind their own interests, tried to adapt to changes taking place in the politics of Europe. According to this approach the crucial factors were the will of the leaders and politicians, their activities and mistakes they made, domestic and economic policy. The archives of the former Soviet Union were closed for the Western researchers. Therefore, one of the main drawbacks of the works published in the West is failure to use all relevant information.

At the time when the Baltic States were incorporated into the Soviet Union it was impossible to honestly and objectively treat problems concerning the said subject. As a means of Soviet propaganda the historical science mainly dealt with problems of workers' and revolutionary movement, the latter being an inseparable part of foreign policy. The Soviet foreign policy was depicted as extremely positive and that of the Baltic States as reactionary. The aim of the foreign policies of the three Baltic States was said to have been preparation of anti-Soviet plots or even aggression. The authoritarian regimes of the Baltic States were said to have been fascist. However, not everything Soviet historians wrote was absolutely false.

Soviet-time "studies" on the foreign policy of the Baltic States may be divided into two groups: works influenced by Stalinism and studies of the period of liberalisation of the Soviet system. This division is actually conditional. Works of Stalinist character with primitive content were also published during the liberalisation period. The first group may include works written at the end of the 1950s and in the middle of the 1960s. These works contain a lot of intentional lies, fabrications and abuse. The approach of the works of the other group, published in the 1970s and 1980s, is more rational. The Baltic States are not accused of preparations of anti-Soviet aggression any more, they are spoken of as a foothold of aggressors.

Those interested in the near past have had good opportunities to use numerous memoirs and articles written by Baltic refugees. Unfortunately, there is only a small number of works of some scientific value. The refugees had lost their native country and suffered a lot in the foreign lands. This caused an emotional approach and the rise of the problem of ideological acceptability. For most of the refugees the Baltic States were also an object of history. Mainly the Soviet Union and Germany were blamed for what had happened. There were also those who, in addition to the Soviet Union and Germany, also blamed the neighbours who were said to have abstained from political and military co-operation at crucial moments. Afterthoughts are of importance – the possible course of events is discussed in the form "what would have happened if it had been done this way or that way". Presidents Pāts, Ulmanis and Smetona were pronounced symbols of

independence of the three states. Most of the refugees refused to criticise their activities. The first to criticise the authoritarian regimes and decisions made in 1939–1940 were those who had suffered because of these regimes. The speeches, articles and memoirs of the Baltic politicians and diplomats do not help to explain what was really thought. Taking up a clear position was avoided in public. One truth could be found in memoirs and newspaper articles, quite another in personal correspondence – the events are spoken of openly, the leaders were even declared traitors.

By studying the foreign policy of the 1930s and the loss of independence of the Baltic States discussion of certain problems like corruption, foreign political orientation, juridical succession of the state and public mentality should not be avoided simply because the majority of the refugees preferred not to discuss certain problems and because the conclusions may coincide with the position of the Soviet propaganda.